

Безодня людського серця

Анатолій Ф. Карась

доктор філософських наук, професор

Картинки «макабричного експресіонізму» віддавна супроводжують творчість Шевченка, перевтілюючись у різні форми, прибираючи різних масок, але в основних рисах віддзеркалюючи незмінне потворство україноненавистництва. «Шевченкофобія — це прихована (а інколи й неприхована) форма українофобії, яка набирає обертів. <...> Початки шевченкофобії заклало жандармське літературознавство ще з початком поетової творчості. Прилучилися до неї київські поміщики, налякані легендою про те, що коло поетової могили в Каневі зарито ножі, якими повсталі селяни зводитимуть з ними рахунки... Але серйозної “інтелектуальної потуги” в кінці XIX — на початку XX століття надали шевченкофобії київські “русские националисты” й чорносотенці із “Союза русского народа”. <...> Минуло майже сто літ, Шевченкова творчість постала на всю велич у панорамі слов’янських літератур; змінилася Україна, світ змінився — не змінилися тільки українофоби. І знову на шпальтах їхніх видань у незалежній Україні розкошує те саме мракобісся» (Іван Дзюба)¹. Головний редактор «Крымской правды» Михаїл Бахарєв, будучи депутатом Верховної Ради АРК, з її трибуни заявив: «Нет никакого украинского языка. Это язык черни. <...> Это язык, который искусственно выдумали Шевченко и другие авантюристы. Я вам скажу больше того — нет и такой нации “украинцы”, как и нет никакого будущего в Украинского

государства».

У 2005 р. в Луганську виходить книжка накладом 10000 за авторством трьох «писателів», що «мірою ненависті до Шевченка як символу України й концентрацією найбрутальніших лайок на його адресу — унікальна». Поміркуймо над явищем, можливим лише в Україні: «мракобісся гострить свої вовчі щелепи на Шевченка», як і сто років тому, розпалюючи міжетнічну неприязнь і підбурюючи політичну ворожнечу. Представники цього мракобісся майже всі без винятку належать до рядів Партії регіонів чи комуністів або є її електоральними носіями. А що ж вожді партії? Мовчать, тобто, виходить, схвалюють. Довершений приклад — це недавня українофобська агресія молодого канцеляриста з Донецької міської ради. Отож, які духовні й соціальні перспективи накреслює для України внутрішня ідеологія цієї партії? Чи не маємо ми справу з новітнім політичним і культурним явищем на ймення русофашизм в Україні?

Аналізуючи причини й наслідки шевченкофобії в сучасній Україні, Іван Дзюба підсумовує: «Щоб нація втратила свою життєздатність, дуже важливо дискредитувати основні опорні конструкції її національного самоусвідомлення. І тут, звичайно, Шевченка ніяк не обійти. Воюючи з Шевченком, воюють з Україною, хоч і приховують це з різною мірою вправності»².

Не ідеалізуючи і не обожнюючи Шевченка, маємо бути пильними і несхитними. Сьогодні, коли засобами слова і злочинських грошей відбувається небачене отруєння сердець і замулення свідомості, мусимо особливо пам'ятати свідчення мільйонів тих, що пройшли драматичною і радісною дорогою Шевченкової правди: він є душею народу і духовною

запорукою української незалежності. Інакше може статися те, від чого застерігав Христос у Нагірній проповіді: сіль втратить свій смак — і в суспільстві запанують невігласи і лицеміри. Маємо бути свідомими того, що з нашої байдужості, вагання і невизначеності щодо своєї української позиції переоране і засіяне зернами Шевченкової правди і свободи поле українського духу опиняється перед загрозою зарости нетрями «дикої бузини» і зачахнути від отруйних випарів «табачного диму» та вже готових нових доз діоксину.

У багатогранному доробку Шевченка у центрі його образного світу зустрінемо передусім людину з її долею, сподіваннями, кривдами й розчаруваннями. Однак, світ правди Шевченка — це не лише світ його творчості. Ще за життя його дума про світло правди вийшла далеко поза межі поезій і стала визначальним чинником буття народу, в його українському опритомненні. Властиво, з Шевченком маємо особливий випадок: адже жоден народ не ототожнював свого поета зі своєю душею і не поєднав його зі своєю долею так, як українці (Є. Сверстюк). Розуміємо, що в нашому нинішньому триванні — неперервно живе правда, яку Шевченко оповістив про нас світові. Ми прийняли Шевченкову правду, як свою, і маємо на те найповажніші екзистенційні підстави.

На заході Європи ще 1789 року у Франції сталася Велика народна революція, в результаті якої під гаслами «рівність, свобода й братерство» повалено монархію, проголошено національну республіку і ухвалено історичний документ з назвою: «Декларація прав людини і громадянина».

А що ж у Шевченковій Україні, яка перебувала під владою російської корони?

7 жовтня 1792 р. оголошено новий царський указ Сенату, очевидно що з метою підвищення норм благоденствія

російського народу та передової Російської держави. Оскільки він написаний тогочасним російським канцеляритом, який непросто перекласти без втрати відчуття мовної культури, в якій це свідчення доби з'явилося, то наведу його в оригінальному варіанті: «крепостные владельческие люди и крестьяне заключаются и должныствуют заключаться в число имений, на котрих, по продаже от одного к другому, купчие пишутся и совершаются у крепостных дел, со взятием в казну пошлин так, как на прочее недвижимое имение». Отже, кріпаки з кінця XVIII ст. перестали бути звичайними людьми, а юридично увійшли до складу нерухомого майна: тобто кріпака можна було купити і продати. Врешті, Шевченко зміг скористатися з цієї норми для вчинення власного викупу з кріпацької неволі. Очевидно, що для українського народу, з його козацькою історією і Запорозькою демократичною республікою, покріпачення перетворилося в трагедію апокаліптичного ґатунку.

Феномен Шевченка полягає, зокрема, в тому, що, будучи сиротою і не маючи в Україні ні хатини, ні землі, він зберігає глибоку відданість своїй Батьківщині і самостійно прозирає у розумінні нетотожності між суспільством як таким і його державною організацією. Судячи з його творчості, Шевченко не мав жодного сумніву у неприродності, штучності і випадковості (допущений Хмельницьким) перебування українського народу під московською імперською владою, тому свої апокаліптичні міркування він пов'язує тільки з царською тиранією і жодним чином не з майбутнім українського народу. Читаємо це, наприклад, у таких рядках: «Чи буде суд! Чи буде кара! / Царям, царятам на землі? / Чи буде правда меж людьми? / Повинна быть, бо сонце стане / I оксквернену землю спалить» (03.11.1860).

Центральним стає образ людського серця, зболеного від неправди світу, у вірші «Утоплена» (1841). Тарас Шевченко виводить образ жінки, яка не злюбила свою дитину, заздрить і проклинає її і, врешті, доводить до смерті. Поет міркує: «Отака-то бува мати!... / Де ж серце жіноче? / Серце матері?». З вірша розуміємо, що материнська любов як найбільший дар Господній може цілком занепасти, і серце жінки-матері перероджується під впливом настанови мислення на самозадоволення чи, так би мовити, на самореалізацію. Отже, серце саме в собі не є непорочно чистим. Воно може набирати різного змістового вигляду: доброго і лихого, правдивого й облудного.

З поеми «Сліпа» (1842), написаної російською мовою, довідуємося, що «сердця тяжкая недуга» іншої жінки-матері спричинена розривом з рідним краєм, з Україною. Шевченко підштовхує читача до думки, що відлучення людини від народного коріння неминуче обертається драматизмом, а то й трагедією, навіть для її дітей.

У поемі «Причинна» спостерігаємо за трагічною долею залишеної без надії дівчини, яка відкриває, що «Не так серце любить, щоб з ким поділиться, / Не так воно хоче, як Бог нам дає: / Воно жить не хоче, не хоче журиться. / “Журишь”, — каже думка, жалю завдає». Ось цей розрив між серцем і думкою викликає біль в душі дівчини, поданої Шевченком як типова ситуація серед людей. (...)

Причинними стають через непримиренну суперечність між серцем і думкою, з непевності перед правдою, з неможливості відкрити свою душу людям, коли вона спіймана у пастку страждання. Серце тоді перетворюється у безодню відчаю. (...) І, навпаки, устами Шевченка: «добре жить тому, чия душа і дума / Добро навчилися любить».

Шевченкова поезія, особливо першого періоду, пройнята мотивом журби, плачу та сліз. Зустрічаємо ці слова фактично у кожному творі. Навіть Гонта з Залізняком у безтямному буйстві також вмиваються «гіркими сльозами». З приводу цього Шевченкового настрою доречно нагадати слова з Соборного послання Святого апостола Якова, які він, безперечно, знав, бо звертався до Євангелія, щоб вишукути думки для епіграфів, які наводив, зокрема з послань Святих Апостолів Петра й Івана, і тому не міг їх поминути своєю увагою. Ось вони: «3.8: Очистьте руки грішні, та серця освятіть двоєдушні! 3.9: Журіться, сумуйте і плачте! Хай обернеться сміх ваш у плач, а радість у сум! 3.10: Упокоріться перед Господнім лицем, — і Він вас підійме!». Чи не є ці думки камертоном Шевченкових міркувань про людське серце, що проливає сльози чи не в більшості творів поета.

Серце і слово у творчості Шевченка має інший зв'язок, ніж серце і думка. У безодні людського серця перебуває всього потроху: і доброго, і підступного. Те ж саме з думками: їх постійно цілий рій на всі випадки бажань і прагнень. Коли людину обурює почуття ревності, думка біжить назустріч і закріплює це почуття у свідомості, навіть якщо в дійсності немає для ревності ні найменших підстав. Відоме не з писаних текстів почуття заздрості також приходять з думкою й існує як думка, догризаючи людське серце і поширюючи довкола людини ірраціональний дух конфліктності. Однак, прикrostі людського серця, підтримувані чи ініційовані думкою, не конче мають артикулюватися словами. Не всяка людина поспішає виголошувати на публіку те, що перебуває на споді її серця. Для цього є поважні підстави. Передусім відкрито висловитися заважає страх за власну думку. Це може бути страх перед політичною цензурою, але тут йдеться про

неполітичні самозаборони. Це страх бути несприйнятим чи навіть осміяним, сказавши дурницю. Люди переважно не поспішають оприлюднювати в словах власні думки, вони сумніваються і вичікують, шукають співрозмовника. Буває, мовчки просиджуючи під час розмови чи дискусії, людина виходить і впадає у впевненість, що саме її невисловлена думка є найправильнішою.

Слово — це відповідальність за думку, за погляд, за артикульовані почуття. Адже слово завжди існує у позаіндивідуальному просторі, воно мовиться для Іншого. Кожен, хто мовить слово, вступає у відносини з тим, кому слово мовиться і, через Іншого, стає носієм у собі відповіді за промовлене, за зміст слова. Відповідь Іншого на почуте слово властиво і визначає його сенс: тобто значення слова перетворюється на сенс (смысл) лише у процедурі стосунків між мовцями. Саме з такої смислотворчої процедури випливає онтологія відповідальності між людьми як відповідальності за дане і сприйняте обома значення слова, а ширше — за зміст спільно висловленого.

Онтологія відповідальності, яка утворюється у вигляді комунікативних відносин між мовцями, у процесі якого думки опредметнюються словами-діями, називається правдою, або істиною. Ми славимо Господа, який створив світ словом, а не думкою, до речі. Отже, це було слово, звернене до світу і до нас у світі. Це було слово, сенс якого у повідомленні «правди життя» і водночас у його сприйнятті, у «почутості». Слово правди для нас, зокрема, полягає у подвійному сповіщенні: життя — це те, що ми в собі несемо індивідуально, але несемо так, що у своїй свободі не маємо права зазіхати на життя Іншого.

Визнання в людині її обдарування свободою рівнозначне визнанню її права на життя. Тому зазіхання на свободу людини практично дорівнює замаху на її життя. Так само обмеження свободи людини зовнішніми чинниками обертається на применшення її життєздатності чи життєстійкості. Драматизм людського життя походить з нього самого, точніше — з дарованої ним свободи вибору, і такою є наша повсякденність. Проте драматизм переходить у трагічні почування через неможливість визнання людини людиною. Потреба бути визнаним, другою стороною чого є потреба самоздійснення особи, виводить на шляхи пристосування чи непристосування. Невизнання людини, несприйняття Іншим або суспільством навіть вкрай вагомих справ пов'язане з пануванням дискурсивних практик, поширених у суспільстві. Невизнання означає усунення можливостей самоздійснення особи у царині її ціннісних орієнтирів. У цьому суть трагедійності як культурного почування, властивого для західної цивілізації. У вільному самовизначенні через виявлення українського слова чуємо Шевченкову і свою правду про безодню людського серця, яка постає у прагненні до визнання свободи та належного українському слову комунікативного суспільного простору.

Якщо ж потрактувати внутрішнє роздвоєння людського серця, досліджуване поетичними засобами, як дуалізм зовнішнього гатунку, то наштовхнемося на проблему міфотворчої сублимації поета. Це тема, що має право на існування і на дискусію. Чи є Шевченко міфотворцем?

Принаймні очевидно, що він не є заповзятішим міфотворцем за будь-кого з романтиків чи національних провідників. Також слід взяти до уваги, що слово — це головне знаряддя поета, а у давніх греків поняття «міф»

означало і слово, і оповідь, і навіть байку. Окрім того, поетичний текст Шевченка сповнений символічного значення, і в цьому сенсі вся його поезія, а також і життєва поведінка є свідомим і безсвідомим виявом семіотичного підґрунтя життєвого світу української спільноти в її найусталеніших стосунках між «Я» та «Іншим». Шевченко оповідає про такі стосунки, що набувають позитивного значення для людини, обертаючись передусім довкола правди і свободи. Відповідно, суспільні і тим більше людські відносини, що складаються довкола влади як основного центру життя суспільства, Шевченко піддав критиці й переусвідомленню. З огляду на ось цей Шевченків світ біполярної опозиції між людиною і владою, взятої як опозиція між «правдою» і «кривдою», можемо говорити про міфологічну складову поетичного мислення. Полягає вона в тому, що життєвий світ, про який ідеться у Шевченка, досягається не раціонально-інструментальним розумом, властивим позапоетичному мисленню, а подається передусім як прагнення його розуміння. Властиво розуміння як функція мислення завжди навантажене міфотворчими символами і кодами. Це пояснюється, зокрема, тим, що розуміння має безпосередній зв'язок з мовою, а мова, і зокрема мова поетична, є тим деміургом дійсності, який використовує поета для проголошення власної знаково-символічної реальності.

Проте розуміння не зводиться до мови і не дорівнює їй. Це традиційна і поширена помилка — зводити розуміння до розуму, розум до раціонального мислення, а мислення до вербальної мови. Необхідно врахувати, що природна мова (лінгвістичні системи) є лише найвпливовішим і найвагомим чинником ширшої семіотичної системи мислення як розуміння. Важливо взяти до уваги, що поезія

також не вичерпується її мовними повідомленнями. Семіотичне поле її знаків є ширшим — воно зіткане також з несемантичних повідомлень через ритм і риму та самодостатності для кожної мовної системи фонетичного звучання тексту. Поезія — це, як відомо, те, «що втрачається при перекладі». Втрачається певним чином тонка мембрана того розуміння, яке дається лише на мовному тлі звучання поезії, а не просто її читання.

Своєрідне «ідеальне інтелектуальне товариство» визначилося у шістдесятих роках минулого століття у поглядах так званих «культурних лівих», які перевели проблеми соціального життя як такі, очевидно для політичної зручності їх пояснення, в культурну площину життя меншин, в тому числі сексуальних. Світогляд «нових лівих» панував у гарвардському середовищі Америки. Складається враження, що цей світоглядний підхід почасти вплинув на інтерпретацію творчості Шевченка, зроблену Джорджем Грабовичем. Втискання проблематики Шевченкових творів до міфотворчої складової мислення як такого — треба зазначити, що втискання на позір вдалого і корисного для українського шевченкознавства — виникає внаслідок запозичення методології вписування кожного окремого явища історії чи творчості у безсвідому структуру, визначену певним типом теоретичного мислення чи, загалом, теорією структуралізму К. Леві-Строса і М. Фуко. Тому при читанні Дж. Грабовича складається враження не стільки про міфотворчу складову поетичного світосприйняття як такого, скільки про міфотворця Шевченка. Слід взяти до уваги, що відомий сучасний американський філософ Річард Рорті покладає на «нових лівих» інтелектуальну відповідальність за спробу вилучити з американського суспільства віру у справедливість,

підмінивши її пошуками потаємної сили безсвідомих структур мислення. Перефразовуючи Рорті, можемо сказати, що коли читаєш самого Шевченка, у нас виникає розуміння тих речей, які потрібно робити, аби життя могло ставати справедливішим. Читаючи про Шевченка лише як про міфотворця, у нас виникають думки практично про все, окрім розуміння того, що потрібно робити³, наголосимо, особливо для людини знедоленої і для людини сучасного українського суспільства. (...).

Повернемося до Шевченка. У поемі «Сон» (1844 р.) поет показує виразні соціально-політичні перешкоди для правдивого світу і щирого серця. Він подає в епіграфі слова з Євангелія від Івана (14,17): «Духа правди світ прийняти не може, бо не бачить Його, та не знає Його». Далі Шевченко, «посилаючи думу аж до Бога, / Його розпитати, чи довго ще на сім світі катам панувати», зображає вражаючу картину людського поневолення і підлеглості. Особливої гостроти вона набирає через усвідомлення того, що неволя тримається фактично на добровільній людській підлеглості царській владі, на готовності людини не тривожити власну гідність і не подавати голос свободи. Для Шевченка немає сумніву в тому, що стан неволі і підлеглості за своїм походженням протиприродний і тому неправдивий.

Шевченко вибирає свій власний шлях до тієї правди, яка допоможе звільнити український і всі слов'янські народи від тиранії і несправедливого суспільного життя. Уже у вірші «Гоголю» (1844 р.) він пише, що «побивається серце про волю України» і не може збагнути, чому всі наче «поглухли», похилилися в кайданах, і все їм байдуже. (...)

Проте у свої тридцять років Шевченко не сумнівається, що «Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди

засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!...».

Також не випадково на печатці «Кирило-Мефодіївського братства» стояв напис — «Пізнайте правду і правда зробить вас вільними». Однією з головних цілей братства, як написано в статуті, було «скасування усіх форм рабства і рівноправність усіх суспільних верств».

У 1845 р. Шевченко пише низку найзначніших творів, у яких проведена ідея визнання права людини на індивідуальну, соціальну і національну свободу. Характерним у цьому сенсі є вірш «Кавказ», що за силою думки і слова стає однією з найвищих духовних вершин, на які здатне піднятися непристосоване любити імперську владу серце. Поет змальовує життя простого люду й зокрема кавказьких народів як сповнене «сліз і крові». «Кати знущаються над нами / А правда наша п'яна спить...». Проте мовлене до людей живе слово здатне змінити стан життя і тоді «Встане правда! встане воля!», бо вона у самих людях, у їхніх серцях і в їхніх надіях та вірі. Тут промовлені відомі нам всім слова: «Борітеся — поборете, / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава і воля святая!».

За Шевченком, боротьба за волю збігається з духом правди: це взаємодоповнювані цінності. Без однієї немає другої, і навпаки. Там, де в душах людей та їхніх головах поселилися «імператори» — там не буде ні правди, ні волі. Там виникає світ облуди і сваволі. (...) На потвердження цієї думки, пізніше, в 1857 р. у поемі «Неофіти» він напише: «Моліться Богові одному, / Моліться правді на землі, / А більше на землі нікому / Не поклоніться. Все брехня — / Попи й царі...»

Шевченко багато в чому виступає новатором серед свого оточення. Він перебуває в опозиції не лише до царизму, але й

до влади як такої, що возвеличується над людиною і суспільством. Це також стосується його ставлення до церковно-клерикальної ієрархії тогочасної Європи і Росії.

У поемі «Єретик» з присвятою Янові Гусу виведена боротьба з деспотизмом під всіма його політичними і релігійними масками. Шевченко виступив проти всякої ієрархії: і католицької, і православної, і соціальної, вважаючи вищі клерикальні кола опорою тиранії в усі історичні часи. У цьому він принципово відрізнявся від тогочасного його оточення — і з польського боку, і з петербурзького, і з українського. Відомо, наприклад, що Мадзіні і Міцкевич вважали тогочасного Папу Римського Пія IX «зорею на шляху до свободи». А в Петербурзі ідея православ'я була для слов'янофілів однією з центральних опор російської державності.

Повертаючись 1857 р. по Волзі із заслання, 17 вересня поет описує у «Щоденнику» краєвид на Чебоксари: «нікчемне, але картинне містечко. Для кого побудували? Для чувашів? Ні, для православ'я. Головний вузол московської старої внутрішньої політики — православ'я»⁴.

Традиційне запобігання перед православ'ям було поширене, зокрема, серед козацької верхівки. У ньому шукали прихистку перед покатоличенням. Проте незчулися, як на основі такої орієнтації, наприклад, навчання в Києво-Могилянській Академії з часом перетворилося на порожню схоластику. Під її впливом була цілковито занедбана орієнтація на Аристотеля, а отже й на засвоєння його праці «Фізика», і загалом — на природознавство, шлях, що ним пішли європейські університети. Шевченко не сприймає православ'я як панацею українського поступу. А отже в цьому пункті він не ідеалізує й козаччину. Офіційних

представників православного кліру називає «лженавчителями від християнства», що поглинулися над суттю віри⁵.

Принциповим у цьому сенсі є його несприйняття не релігії як такої, а властиво візантійщини, що нею обкурюють, мов кадилом, людські голови. З цього приводу маємо однозначну думку Шевченка: «релігія древніх і нових народів завжди була джерелом і рушієм витончених мистецтв». Інша справа, що релігію нечестиво використовує влада у політичних цілях. У Нижньому Новгороді — це 1858 рік — він підбирає для місцевої акторки-красуні уривок для читання з «Фауста» Гете і занотовує таку думку про сценічну декорацію: «Я боявся побачити візантійський стиль у цих картинах». І далі поет пише: «Уряд змушує до православ'я»⁶. Мимовільно думаємо — про які часи йдеться у Шевченковому спостереженні? (...)

На відміну від більшості тогочасної політичної і культурної еліти Росії, Шевченко болісно сприймав тенденцію «знедомлення» і знекорінення, відірваності від життя, що під її впливом перебувало немало так званих малоросів, малополяків, малогрузинів та інших народів. Зацікавлення козацькою Україною було водночас його пошуком власної національної ідентичності і йшло врозріз з тогочасним проектом творення людини загальноімперського російського типу на інтелектуально-культурному фундаменті пристосування до влади та асиміляції. (...)

Позиція Шевченка мала властиво європейське культурне, освітнє і політичне підґрунтя. Потужно вплинула на молодий талантик естетика романтизму з її наголосами на первинному значенні природи, народної стихії та героїчному звершенні людини. (...) Шевченко був добре обізнаний з невтомною боротьбою поляків, які за свободу Польщі гинули на

шибеницях і по тюрмах, йшли до Сибіру або помирали за царя-батюшку на Кавказі.

Багато чого навчив Шевченка й Санкт-Петербург, хоча він недолюбливав цю імперську столицю, що виникла на «козацьких кістках», і висловлюється про неї як про місце на фінському болоті. Однак треба взяти до уваги, що ще в двадцятих роках ХІХ ст. сюди з Франції й Італії була занесена у середовище декабристів «ідея нації». У 1845 р. Джузеппе Мадзіні, полум'яний сповідник свободи та незалежності Італії, опублікував працю «Звернення до росіян» з метою прилучити їх до Молодої Європи. Ходила думка, що «іскри від італійського вогню запалили полум'я свободи... на мерзлій землі Петербурга». Виявилось, проте, що то була всього лише думка.

У Петербурзі Шевченко здобув звільнення, тут став художником і, врешті, академіком. Він добре знав, що у столиці ухвалювалися найвагоміші в імперії рішення, скажімо, таке, як, кажуть, рішення видати все-таки палицю останньому кошовому Запорізької Січі Калнишевському, щоб той мав чим відганяти пацюків, які загризали його у темному і холодному льоху на Соловках на якомусь там сотому році життя; тут приймалося рішення про заборону малювати й писати обурливі для влади думки. (...)

Попри усі впливи, Шевченкові завжди вистачало здорового глузду, аби відрізнити практичний стан справ в імперії і в його Україні від рецептів, теоретично гарно виписаних у мудрих книжках, але пропонованих з чужого досвіду. Він не цурався чужого научатися, але не став книжником і фарисеем. Він писатиме до сучасників: «Несли, несли з чужого поля / І в Україну принесли / Великих слов велику силу / Та й більш нічого». Нагальним для нього є

просити у свого серця «Святої правди на землі». (...)

Шевченко вірив, що світ правди настане, і «розкуються незабаром заковані люди». Проте він так само пристрасно не визнавав людської байдужості і глухоти на суспільну неправду, коли люди не хочуть нічого ні бачити, ні знати, а лише смиренно «кайданами міняються, / Правдою торгують» («І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...»).

Найбільше ж він ненавидів внутрішнє рабство людини та її моральне потворство. Ці слова, на жаль, залишаються актуальними для української громади донині. Не перевелися охочі і запропонувати кайдани, і добровільно їх носити. Про них Шевченко висловлювався, бувало, з усією категоричністю: «О роде суетний, проклятий... Коли ти видохнеш?».

Влітку 1859 р. Шевченко востаннє подорожує Україною. За ним спостерігають невсипущі очі таємної поліції — серед них трапляються землячки, так би мовити, свої дядьки. «У новенькій формі нахабно підморгує» обізнаний в неправильності його поглядів унтер Табачников — «він тепер тут хазяїн землі»⁷. Шевченко під враженням у липні пише: «На обікраденій землі... / О горе! Горенько мені! / Де я в світі заховаюсь? / Щодень пілати розпинають / Морозять, шкварять на огні!»

За наших днів цей тип «землячка» ще більше освоївся, навіть мову вивчив, щоб нею знисходити до «хохляцької голоти», і прізвище призвичаїв так, аби думали, що він тутешніший за самого Шевченка. І знову помічною нам стає думка, занотована поетом з його вражень про Україну того літа, і говорить Шевченко не від власного «Я», а від займенника «Ми»: «Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела /

Його величства. Та й годі». І вже не справджується народне спостереження: на городі бузина, а в Києві дядько — вони вже обоє в Києві, та й не лише вони. І вже не видно між ними різниці. А для багатьох це вже нормальний стан свідомості — заблокованої свідомості — не помічати, не бачити протилежності між світом правди і лицемірним владолюбством ніби народних верховодів. (...)

Дух свободи, що особливо напружився через покріпачення козацького люду, став для світосприйняття Шевченка його найвагомішою настановою і духом правди його життя. (...)

Виголошення чесноти «національної гідності», про що Шевченко прямо писав у «Щоденнику» та в деяких своїх листах, ставить його соціально-філософське розуміння людини і суспільства на рівень тогочасних європейських ідей. Центральною серед них була, зокрема, ідея про нетотожність суспільства і держави; про те, що суспільство є первинним в його людських стосунках щодо державно-політичного режиму влади. Ця думка ще й сьогодні не стала основою політичних переконань багатьох українських і тим паче російських сучасників. Проте саме з неї проростає в інтелектуальній історії радикальне несприйняття монархічних і деспотичних політичних режимів, з неї походить переконання щодо сенсу демократичного облаштування соціальної і політичної дійсності.

Промовистим з цього погляду може бути Шевченків запис у «Щоденнику», який він робить після зустрічі з солдатом-земляком, обурюючись перед тим, що у Росії українців скрізь називають хохлами, а вони ще й раді. Шевченко змальовує земляка Андрія Обеременка, як людину зразкової чесності і тверезого життя і пише так: «Полюбив я

його за те, що він упродовж двадцятилітнього солдатського паскудного і мерзенного життя не охамив і не принизив своєї національної і людської гідності. З всіх поглядів він залишався вірним своїй національності. А така риса облагороджує навіть неблагородну людину»⁸.

Хочу підкреслити, що Шевченкові не конче було вчитися у європейському університеті, щоб дізнатися про демократію. Хоча це йому, звичайно, не завадило б. І він би обов'язково вчився десь в Італії, Німеччині чи принаймні в Польщі — думки такі були, — якби не заgrimів на десять років заслання в час свого найпотужнішого творчого злету. Проте в самій Європі демократії тоді ще було небагато. Інша справа — Америка, проте й там звільнення негритянського населення від рабства й утисків ще довго залишатиметься важкою соціальною й людською проблемою. Треба визнати, що Шевченко був свідомий необхідності вчитися передусім на історичному досвіді українського народу, і водночас він не пішов за прикладом слов'янофілів всупереч європейським зразкам відстоювання людських прав і національної свободи. (...)

Творчість і життя поета переконують, що він був феноменально ерудованою людиною і тлумачив українську дійсність у світовому контексті. Йому належить думка, глибини якої ми ще й досі не освоїли: «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрость би була своя». (...). Демократичні набутки самоорганізації українського народного життя свідомо знищив комуністичний режим. У цьому й полягав задум Голодомору, що став фундаментальною пекельною катастрофою й епіцентром геноциду українського народу.

Шевченко сприйняв науку демократії передусім з глибин українського народного життя й народного духу. Врешті,

західні світочі поступу також не видумували своїх ідей, а синтезували їх, спираючись передусім на народний досвід. Правда, були й такі теоретики, що придумували. (...)

Подиву гідна Шевченкова оцінка комуністичної ідеї. Він залишає про неї свідчення, зокрема у «Щоденнику». Повертаючись із заслання, Шевченко занотовує думку, поширену серед простого народу, що Стенька Разін не був розбійником, а бачте, збирав на Волзі з кораблів мито та й роздавав бідним. Ось таким добродієм хочуть бачити свого провідника в народі. «Комуніст, виходить»⁹, підкреслює Шевченко. Отже, Шевченкова правда соціального визволення, як бачимо, не спрощувалася до популярної в російському народі ідеї простого переділу майна. (...)

Тому маємо тверді підстави бачити у Шевченкові переконаного демократа, людину, яка щиро вірила, що справедливий соціальний устрій потребує встановлення національної чи республіканської (іншим словом — народної) влади: «У своїй хаті своя правда і сила, і воля». Побудувати справедливу державу може лише вільний народ з розбудженою національною гідністю, який має твердий намір «діждатися Вашингтона з новим і праведним законом».

Доповнюючи попередні думки, пошлюся ще на таке спостереження Шевченка, що цілком вкладається в дискурс громадянського мислення й до щему сердечного актуальне для нас і нашого не нами облаштованого довкілля. Послухаймо його думки. Піднімаючись пароплавом по Волзі поблизу Самари, він занотовує: «на перший план панорами з-за ущелини, порослої чорним лісом, висунулася гола окрема гора. То Царський курган; народний поговір доносить, що Петро Перший, подорожуючи Волгою, зупинився на тому місці і зійшов на ту гору, внаслідок чого вона й дістала назву

Царського кургану». А тепер вслухаймося в асоціації й думки поета-художника Шевченка і поміркуймо над їх ідейними засадами. Далі він пише таке: «гора за своєю формою і величиною нагадала мені таку ж саму гору поблизу Звенигородки, Київської губернії, в селі Гудзівці. Ймовірно, що й гудзівську гору якийсь помазаник-пройдисвіт освятив своїм сходженням, але земляки мої якось глухо зберігають у своїй пам'яті подібні освячення. Вони, земляки мої, очевидно здогадуються, що коли цар зійде на таку гору, то, певне, не дарма, а в захланності для того, щоб неситим оком окинути довкілля, на якому (якщо він полководець) скільки за один захід можна вбити вірогідданих. ... Земляки мої, певно, не без причини не освячують своєю пам'яттю подібних байраків»¹⁰. Подібним чином оцінює Шевченко й величання київського князя Святослава, називаючи його «п'яним варягом-розбійником», що з іншого горба, названого з якогось дива на його честь князем Воронцовим, «любується на свою зграю...». «Я думаю, — пише Шевченко, — що це просто фантазія сіятельної довбешки і нічого більше»¹¹. Отож маємо яскравий приклад, коли Шевченкова правда точиться під знаком несприйняття не лише царської влади, але будь-якої деспотичної, ненародної влади як такої, що встановила несправедне верховенство над суспільством та людськими головами. (...)

У підсумку зазначу, що життя Шевченка — це приклад свободи людського самовизначення, але не самореалізації. Потребуємо деконструвати звичне позитивне значення слова «самореалізація». Самореалізуватися можна лише за рахунок когось або чогось. Самовизначення передбачає знайти себе таким або іншим серед світу цінностей, вибрати між красою і потворністю, свободою і покірністю, між

правдою як власною автентичністю і корисливим прийняттям вигоди від влади чи через владу. Самовизначаються щодо власної правдивості і неправдивості. Самореалізуються заради власного «Я», усвідомлюваного як певна апріорна сутність, справжнім станом якої є чуттєво-емоційне існування людини, що передбачає передусім забезпечення його комфорту. Самовизначення означає розгортання стану існування, буття, людини як такого, що наповнюється змістом через «неприспособування» до будь-якого типу влади над собою. Тобто, самовизначення має другою стороною свого буття — виринання свободи з людської природи. Це такий спосіб мислення і життя, в якому людина обирає саму себе у свободі. Відповідно, самовизначення у свободі — це буде правда, яка не матиме прямої комутації зі значенням тієї вигоди, що зринає довкола формули «Я» і влада.

Дорога самореалізації очікувала Миколу Гоголя. Звертаючись до свого дядька П. П. Косяровського, Гоголь каже, що з малства «полум'янів незгасимими ревнющами зробити своє життя потрібним для блага держави». Шевченко натомість визначився у правді свого походження і національного, соціального і культурного становища народу, з якого він походить. Це означало — визначитися бути українцем, незважаючи на всі прикrostі долі, що з цього випливали: «караюсь, мучусь, але не каюсь». Дорога самовизначення Шевченка, як він про це довідався, не передбачала місця ні для покаяння перед владою, ні для відступництва, бо воно стало б зрадою власних переконань і зреченням самого себе. Врешті, Гоголю також не вдалося служіння владі, проте він завершив подвійним самозреченням: і перед собою, і перед офіційним світом.

Шевченкова правда — це молитва за красу живої присутності людини у світі і це молитва властиво за українську людину, як рівну серед рівних. У цьому полягає найглибша правда його поезії і його життя. У пристрасній відданості правді на землі — його вселюдська велич.

Львів, 8 березня 2007 року

Література

1. Дзюба І. *Шевченкофобія в сучасній Україні*. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — С. 4–5.
2. Там само. — С. 55.
3. Рорти Р. *Обретаю нашу страну. Политика левых в Америке XX века*. — М., 1998. — С. 88.
4. Шевченко Тарас. *Щоденник / Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах*. Том 5. — К.: Дніпро, 1985. — С. 116.
5. Там само. — С. 65–66.
6. Там само. — С. 177.
7. Сверстюк Є. *Шевченко і час*. — К.: Воскресіння, 1996. — С. 28.
8. Шевченко Тарас. *Щоденник*. — С. 86.
9. Шевченко Тарас. *Щоденник*. — С. 103.
10. Шевченко Тарас. *Щоденник*. — С. 109.
11. Шевченко Тарас. *Щоденник*. — С. 109.